

Het Nederlandse parlement tussen Atlanticisme en
Europeanisme: de invloed van de Joegoslavië-crisis op het
parlementair debat over de Europese veiligheidsarchitectuur,
1991-1998

R.W.C. Cober s4824253
Bachelor-werkstuk Geschiedenis
Radboud Universiteit Nijmegen
Bachelor Geschiedenis
Faculteit der Letteren
Begeleider: L. van Heumen
Tweede begeleider: dr. A.C. Hoetink
15-08-2019

Inhoudsopgave

Overzicht veelgebruikte afkortingen	3
Inleiding	4-5
Historiografie	5-8
Vraagstelling	8-10
Hoofdstuk 1	10-14
Hoofdstuk 2	14-24
Hoofdstuk 3	24-31
Conclusies	31-32
Literatuur	32-34
Bronnen	34-35

Overzicht van veelgebruikte afkortingen

PvdA	Partij van de Arbeid
CDA	Christen-Democratisch Appèl
VVD	Volkspartij voor Vrijheid en Democratie
D66 (D'66 tot 1985)	Democraten 66
SGP	Staatkundig Gereformeerde Partij
GPV	Gereformeerd Politiek Verbond
RPF	Reformatorische Politieke Federatie
GL	GroenLinks (Groen Links tot in 1992)
EG	Europese Gemeenschap
EU	Europese Unie
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
WEU	West-Europese Unie
GBVB	Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid
EPS	Europese Politieke Samenwerking
VS	Verenigde Staten
BuZa	Buitenlandse Zaken
VN	Verenigde Naties

Inleiding

In 1991 brak het conflict in voormalig Joegoslavië uit. Verschillende internationale (veiligheids-)organisaties en staten zoals de Europese Gemeenschap (EG) en Europese lidstaten, de NAVO en de Verenigde Staten (VS) waren betrokken bij dit conflict. Dit conflict vond tegelijkertijd plaats met een opleving van het debat over de Europese veiligheidsarchitectuur. Dit is het debat over de organisaties op het gebied van Europese veiligheid en defensie, en de vraag wat hun functies en belang zouden moeten zijn. Dit debat werd gevoerd in en door onder meer de regeringen van Europese staten, internationale organisaties, en nationale parlementen. Een belangrijk thema binnen dit debat is de tegenstelling en het debat tussen de ‘Europeanisten’ en ‘Atlantici’.

In het kort gaat dit debat over de instituties op het gebied van Europese veiligheid en defensie, en de rol van Europa en de VS hierin. De Atlantici benadrukten het belang van de trans-Atlantische relatie, dat wil zeggen de relatie tussen Europese landen en de Noord-Amerikaanse landen, en de belangrijke rol die de VS hadden en zouden moeten hebben op het gebied van Europese veiligheid. De Atlantici pleitten hierom voor een belangrijke rol voor de NAVO, waarin Europese landen samenwerkten met de VS. De totstandkoming van een Europees beleid op veiligheidsgebied mocht de trans-Atlantische relatie en het belang van de NAVO niet schaden.¹ Europeanisten daarentegen pleitten voor een sterkere rol voor ‘Europa’ op het gebied van veiligheid en defensie, waarbij Europa meestal staat voor de EG/EU. Dit debat heeft dan ook betrekking op opvattingen over het belang van Europese integratie enerzijds en de trans-Atlantische relatie anderzijds.² Deze tegenstelling tussen Atlantici en Europeanisten en de opvattingen over de Europese veiligheidsarchitectuur staan in deze scriptie centraal.

Dit debat en deze tegenstelling hebben een lange geschiedenis. Dit debat was tijdens de Koude Oorlog met name relevant, bij pogingen van de EG en EG-lidstaten om de Europese integratie, die voornamelijk economisch van aard was, uit te breiden met buitenlands-, veiligheids- en defensiebeleid. Ondanks deze pogingen was de samenwerking tussen Europese lidstaten in EG-

¹ Soms worden ze ook ‘Europeanen’ genoemd. In deze scriptie zal echter steeds Europeanisten worden gebruikt, omdat dit de meest gangbare term is in de literatuur. Zie voor een beknopt overzicht van dit debat: Jan Albert Schoneveld, *Tussen Atlantica en Europa. Over opkomst en ondergang van de spagaat in de Nederlandse buitenlandse politiek* (Leiden 2000), 4-6; Robert Hutchings, ‘Transatlantic Relations since the End of the Cold War: Permanent Alliance or Partnership in Peril’ in: Klaus Larres (red.), *A Companion to Europe Since 1945* (Chicester 2009) 230-248, aldaar 232-233.

² Alyson J.K. Bailes, ‘NATO’s European Pillar: The European Security and Defense Identity’, *Defense Analysis* 15:3 (1999) 305-322, aldaar 305-306.

verband op deze gebieden beperkt gebleven.³ Zeker tot en met het eind van de Koude Oorlog was de VS een belangrijke actor op het gebied van de Europese veiligheid. De relatie tussen de (West-)Europese landen en de trans-Atlantische bondgenoten Amerika en Canada had op veiligheidsgebied voornamelijk gestalte binnen het NAVO-bondgenootschap, dat vanwege de collectieve zelfverdediging van het Westen tegenover de Sovjet-Unie de belangrijkste veiligheidsorganisatie was.⁴

Aan het begin van de jaren negentig kreeg dit debat volgens historicus Geir Lundestad door het einde van de Koude Oorlog, en de verdieping van de Europese integratie op het gebied van buitenland- en veiligheidsbeleid een nieuwe impuls.⁵ In de jaren negentig kwam er met het eind van de Koude Oorlog en de Sovjet-Unie ook een eind aan de belangrijkste veiligheidsdreiging. Dit leidde tot de vraag wat dan de functie was van de NAVO in de periode na de Koude Oorlog.⁶ Tegelijkertijd vond met de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht in 1991 op het gebied van de Europese integratie een verdieping plaats. Met het Gemeenschappelijk Buitenlands- en Veiligheidsbeleid (GBVB), kreeg buitenlandsbeleid voor het eerst een verdragsbasis binnen de Europese integratie.⁷

De Joegoslavië-crisis viel kortom samen met een periode van onzekerheid over de inrichting van de Europese veiligheidsarchitectuur, waarin het debat hierover een nieuwe impuls had gekregen. De Joegoslavië-crisis heeft dan ook een belangrijke invloed gehad op dit debat. Het optreden van enerzijds de EG en de Europese lidstaten, en anderzijds de VS en de NAVO-bondgenoten werd gezien als een ‘test’ voor het functioneren van deze organisaties, en was van invloed op de perceptie van het belang van deze organisaties.⁸

³ Eerdere pogingen tot Europese integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid (en defensie) waren bijvoorbeeld de EDG (Europese Defensie Gemeenschap), EPG (Europese Politieke Gemeenschap) en EPS. Zie: Wim van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen 2013). Voor de EDG en EPG: 49-53; voor de EPS: 136, 152, 157.

⁴ Ibidem, 49.

⁵ Geir Lundestad, ‘Introduction’ in: idem (red.), *Just Another Major Crisis? The United States and Europe since 2000* (Oxford 2008) 1-16, aldaar 7-9; zie ook: Schoneveld, *Tussen Atlantica en Europa*, 151-153; Hutchings, ‘Transatlantic Relations since’, 232-236.

⁶ Van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten*, 200; Sten Rynning, *NATO Renewed. The Power and Purpose of Transatlantic Cooperation* (Basingstoke 2005), 21-23; Niall Mulchinock, *NATO and the Western Balkans. From Neutral Spectator to Proactive Peacemaker* (Londen 2017), 1, 5-12.

⁷ Van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten*, 196-200.

⁸ Ibidem, 202-204, 265; Mulchinock, *NATO and the Western Balkans*, 1; Derek Chollet, *The Road to the Dayton Accords. A Study of American Statecraft* (New York 2005), 200-201; R. Craig Nation, *War in the Balkans, 1991-2002* (Carlisle 2003), 119; C.J. Smith, ‘Conflict in the Balkans and the Possibility of a European Union Common Foreign and Security Policy’, *International Relations* 13:2 (1996) aldaar 1-2; Ana E. Juncos, *EU foreign and security policy in Bosnia. The politics of coherence and effectiveness* (Manchester 2013), 1, 4; Josip Glaurdic, *The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia* (New Haven 2011), 3.

Historiografie

Voor beide thema's geldt dat het parlementair debat in Nederland is onderbelicht in de literatuur. Historici en politicologen hebben wat beide onderwerpen betreft met name onderzoek gedaan naar het regeringsbeleid van de grote landen en van Nederland. Bovendien hebben beide onderwerpen in relatie tot elkaar weinig aandacht gekregen in de literatuur. Wat de literatuur omtrent het debat over de veiligheidsarchitectuur en de tegenstelling tussen Atlantici en Europeanisten betreft, staan de posities van de grote landen zoals de VS, Frankrijk, en Groot-Brittannië centraal. De plannen van de vertegenwoordigers van die landen zouden het debat grotendeels hebben bepaald. Hierbij hebben historici en politicologen vooral onderzoek gedaan aan de hand van bronnen die te maken hebben met het beleid van deze landen, zoals verklaringen op nationaal niveau en binnen internationale organisaties, en de opvattingen van bewindslieden.

Historicus Geir Lundestad benadrukt de continuïteit in het debat over Europese veiligheid in de jaren negentig. Volgens Lundestad is wat betreft de inrichting van de veiligheidsarchitectuur in deze periode weinig veranderd, ondanks ideeën van bijvoorbeeld beleidsmakers dat deze fundamenteel zou veranderen. Zo bestond er onzekerheid over het nut van de NAVO na het eind van de Koude Oorlog. Aan het eind van de jaren negentig was de NAVO juist versterkt, en bleef de VS een belangrijke actor voor de Europese veiligheid. Veel regeringen van Europese landen waren aan het eind van de jaren negentig nog steeds voorstander van een belangrijke rol voor de VS inzake Europese veiligheid.⁹

Historici en politicologen hebben ook onderzoek gedaan naar het Nederlandse regeringsbeleid ten aanzien van Europese veiligheid en de spanning tussen Atlanticisme en Europeanisme, voornamelijk op basis van bronnen over het regeringsbeleid en onderhandelingen binnen internationale organisaties. Politicoloog Jan Albert Schoneveld betoogt dat de houding van de Nederlandse regering ten aanzien van dit debat hetzelfde is gebleven tot en met het Verdrag van Maastricht. Hij toont dit aan door drie cases te bestuderen, van pogingen om Europese integratie uit te breiden met een defensie- en veiligheidscomponent. Nederlandse regeringen hebben volgens hem altijd een voorkeur gehad voor een sterke trans-

⁹ Geir Lundestad, *The United States and Western Europe since 1945. From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift* (New York 2003), 236-265.

Atlantische band. In het Nederlandse regeringsbeleid tot en met het Verdrag van Maastricht bleven veiligheidskwesties daarom voorbehouden aan de NAVO.¹⁰

Ook andere auteurs schetsen voornamelijk een beeld van continuïteit in de jaren negentig omtrent het regeringsbeleid. Zo benoemen politicoloog Alfred van Staden en historicus Duco Hellema dat Nederlandse kabinetten bijna altijd de voorkeur hebben gegeven aan de NAVO. Nederland wees alternatieven op Europees niveau af. Wel benoemt van Staden dat de Nederlandse regeringen in de jaren negentig de Atlantische voorkeur ‘in meer pragmatische richting gingen ombuigen’. De verwachte heroriëntatie onder de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken, ‘Europeanist’ Hans van Mierlo, bleef uit.¹¹ Ten aanzien van het regeringsbeleid bestaat kortom vooral een beeld van continuïteit. De Atlantische oriëntatie op de VS en de NAVO wordt dan ook een ‘constante’ in het Nederlandse regeringsbeleid genoemd.¹²

Enkele auteurs, zoals Anjo Harryvan, Jan van der Harst, Gerrit Voerman en Hans Vollaard, hebben in tegenstelling tot de bovengenoemde auteurs onderzoek gedaan naar het parlementaire debat ten aanzien van Europese integratie, en de integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid. Zij schetsen de ontwikkeling van posities van de Nederlandse politieke partijen ten aanzien van de Europese integratie. Ook de geschiedenis van opvattingen ten aanzien van veiligheidsbeleid en de tegenstelling tussen Europeanisten en Atlantici in het Nederlandse parlement worden benoemd. Hiervoor analyseren ze bronnen waaruit de opvattingen van Nederlandse partijen blijken, zoals de parlementaire Handelingen.¹³

Ten aanzien van de literatuur over de Joegoslavië-crisis bestaat een vergelijkbaar beeld. Ook dit onderzoek is vooral gericht op het optreden van de belangrijkste internationale organisaties

¹⁰ Jan Albert Schoneveld, *Tussen Atlantica en Europa. Over opkomst en ondergang van de Spagaat in de Nederlandse buitenlandse politiek* (Leiden 2000).

¹¹ Fred van Staden, 'Nederlands veiligheidsbeleid en het Atlantisch primaat. Over beknelde ambities en slijtende grondslagen' in: Duco Hellema, Mathieu Segers en Jan Rood (red.), *Bezinning op het buitenland. Het Nederlandse buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011) 9-30; Duco Hellema, *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (6^e druk; Houten 2016), 353-380.

¹² Jos de Beus en Jeanette Mak, *De kwestie Europa. Hoe de EU tot de Nederlandse politiek doordringt* (Amsterdam 2009), 30; Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, 'Succes creëert nieuwe verhoudingen: het Nederlandse regeringsbeleid en de Europese integratie' in: Hans Vollaard, Jan van der Harst, Gerrit Voerman (red.), *Van aanvallen! Naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie, 1945-2015* (Den Haag 2015) 29-98, aldaar 30-32.

¹³ Anjo G. Harryvan en Jan van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de muur en het Verdrag van Maastricht' in: idem, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 145-174; Hans Vollaard en Gerrit Voerman, 'De Europese opstelling van Nederlandse politieke partijen' in: Vollaard, van der Harst en Voerman (red.), *Van aanvallen! Naar verdedigen?* 99-182; Gerrit Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: Kees Aarts en Henk van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) 44-63; Hans Vollaard en Gerrit Voerman, 'Nederlandse partijen over Europese integratie: van eenheidsworst naar splijtzwan?', *Internationale Spectator* 2:71 (2017) 1-16.

en het beleid van de grote landen. Hiervoor is gebruik gemaakt van de bronnen van het regeringsbeleid van deze landen, en de bronnen van de belangrijkste organisaties. Dit onderzoek is voornamelijk gericht op de vraag hoe het beleid van de belangrijkste actoren ten aanzien van de Joegoslavië-crisis tot stand is gekomen, en de uitwerking hiervan.¹⁴

De literatuur over Nederland is eveneens voornamelijk gericht op het regeringsbeleid en hoe dit tot stand is gekomen, en de daarbij behorende bronnen omtrent regeringsbeleid. Dit onderzoek is nadrukkelijk gericht op de internationale context, zoals het beleid van Nederland binnen internationale organisaties en hoe dit zich verhiel tot het beleid van andere landen. Ook is onderzoek gedaan naar het ‘interventiedebat’, het vraagstuk of Nederland moest bijdragen aan militair optreden van organisaties. Hierin staan ook Srebrenica en de ontwikkelingen voorafgaand daaraan centraal.¹⁵

Vraagstelling

De literatuur en het onderzoek omtrent beide thema's is voornamelijk gericht op het regeringsbeleid van grote landen en Nederland. In de literatuur over Nederland is hierin aandacht besteed aan de tegenstelling tussen Atlantici en Europeanisten. De opvattingen van de verschillende Nederlandse partijen en hun vertegenwoordigers in het Nederlandse parlement zijn in mindere mate bestudeerd.

Hoewel het niet verwonderlijk is dat de meeste literatuur is gericht op het regeringsbeleid, is het parlementair debat wel degelijk relevant. Dit is ten eerste het geval, omdat het parlement invloed heeft op het buitenlandsbeleid.¹⁶ Ten tweede geeft een nadruk op het parlementair debat, en de opvattingen van de partijen en hun vertegenwoordigers een completer beeld van het debat tussen Europeanisten en Atlantici. In de literatuur wordt immers een beeld geschetst van dit debat, dat voornamelijk is gebaseerd op het regeringsbeleid. Het parlementair debat en de standpunten van de verschillende partijen zijn ook een belangrijke context voor dit beleid. Een derde lacune in de literatuur omtrent het debat over de veiligheidsarchitectuur is de geringe

¹⁴ Zie bijvoorbeeld: Nation, *War in the Balkans*; Glaurdic, *The Hour of Europe*; Joseph Gow, *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War* (New York 1997); Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington 1995).

¹⁵ Zie bijvoorbeeld: Norbeth Both, *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis, 1990-1995* (Amsterdam 2000); Rudolf Bohr, 'Kampioen van de interventie. Nederland in het Joegoslavische moeras, *Oost-Europa Verkenning* 146 (1996) 17-30. Zie omtrent Srebrenica met name: Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD), *Srebrenica. Een 'veilig gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area* (Amsterdam 2002). Hierin is ook met name aandacht besteed aan het interventiedebat in het parlement.

¹⁶ P.R. Baehr, 'Nederlandse politieke partijen en de buitenlandse politiek' in: Rudolf Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1985) 74-117, aldaar 83.

aandacht die wordt besteed aan de Joegoslavië-crisis en de invloed hiervan. Dit is opvallend, aangezien deze crisis zoals benoemd juist plaatsvond in een periode waarin dit debat een nieuwe impuls kreeg, en waarin het optreden van deze organisaties als een test werd gezien voor het functioneren van deze organisaties.

Deze scriptie poogt nieuwe inzichten te bieden in het onderzoek naar zowel het debat tussen Atlantici en Europeanisten als de Joegoslavië-crisis, door een nadruk op het parlementair debat. Van belang hierbij is dat beide thema's in samenhang worden bestudeerd. In deze scriptie staat daarom de volgende onderzoeksvraag centraal: Wat voor invloed had de crisis in voormalig Joegoslavië op het parlementair debat tussen Europeanisten en Atlantici in de periode 1991-1998? In deze scriptie wordt de invloed van de Joegoslavië-crisis vooral gebaseerd op de conclusies die parlementariërs verbonden aan het optreden van de verschillende veiligheidsorganisaties, en hoe deze conclusies werden ingezet als argument. Het gaat hierbij om de conclusies inzake de veiligheidsarchitectuur: het vraagstuk over de functies en het belang van de verschillende organisaties op het gebied van Europese veiligheid, en de Europese of Atlantische oriëntatie van het Nederlandse beleid.

Om de hoofdvraag te beantwoorden wordt in deze scriptie gebruik gemaakt van de Handelingen van zowel de Eerste als de Tweede Kamer, en parlementaire stukken, zoals bronnen van enkele Commissies. Het betreft voornamelijk bronnen over Buitenlandse Zaken, waarin over de hoofdlijnen van het veiligheidsbeleid en de veiligheidsarchitectuur werd gedebatteerd. Dit betreft bijvoorbeeld de debatten over begrotingen, of verdragen zoals het Verdrag van Maastricht, waarin de Europeanisten en Atlantici nadrukkelijk tegenover elkaar stonden met hun bevindingen ten aanzien van de Joegoslavië-crisis. In deze scriptie worden voornamelijk bronnen uit de periode van het conflict (1991-1995) geraadpleegd. Tevens worden bronnen gebruikt uit de periode 1995-1998. Ook na afloop van de Joegoslavië-crisis speelden de crisis immers nog een rol in het parlementaire debat. Deze bronnen zijn bij uitstek geschikt voor het beantwoorden van de hoofdvraag. Het parlement is immers de belangrijkste instelling voor partijen en volksvertegenwoordigers om ideeën over te brengen en standpunten te rechtvaardigen.¹⁷ De debatten over Buitenlandse Zaken en Defensie werden voornamelijk gevoerd door enkele specialisten en woordvoerders van de verschillende fracties, die belangrijk waren voor de standpuntbepaling van partijen in het parlement en het beleid van partijen.¹⁸

¹⁷ Paul Readman, 'Speeches' in: Miriam Dobson en Benjamin Ziemann, *Reading Primary Sources. The interpretation of texts from nineteenth and twentieth-century history* (New York 2009), 214-218; P.R. Baehr, 'Nederlandse politieke partijen', 83.

¹⁸ Vollaard en Voerman, 'De Europese opstelling', 179; Baehr, 'Nederlandse politieke partijen', 82.

Om de genoemde hoofdvraag te beantwoorden worden drie deelvragen beantwoord, die in de drie respectievelijke hoofdstukken centraal staan. Deelvraag een: Hoe ontwikkelde de Joegoslavië-crisis en het optreden van de verschillende veiligheidsorganisaties zich in de periode 1991-1995? Hierin wordt met name aandacht besteed aan het optreden van de NAVO en NAVO-bondgenoten, en de EG en EG-lidstaten.

Deelvraag twee: Hoe beïnvloedde de Joegoslavië-crisis het parlementair debat over de Europese integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid en het GBVB? Hierin wordt ten eerste aandacht besteed aan de opvattingen van de partijen voor en na de Koude Oorlog ten aanzien van buitenland- en veiligheidsbeleid, en de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid, en vervolgens de conclusies en argumenten die parlementariërs verbonden aan het EG-optreden tijdens de Joegoslavië-crisis.

Deelvraag drie: Hoe beïnvloedde de Joegoslavië-crisis het parlementair debat over de trans-Atlantische relatie op het gebied van Europese veiligheid en de NAVO? Hierin wordt met name aandacht besteed aan de conclusies en argumenten die parlementariërs verbonden aan het optreden van de NAVO en de VS tijdens de Joegoslavië-crisis.

Hoofdstuk 1. Internationaal optreden in de Joegoslavië-crisis

Om de hoofdvraag te kunnen beantwoorden, volgt in dit hoofdstuk een beknopt overzicht van het optreden van de verschillende internationale actoren in de Joegoslavië-crisis. Hoewel het conflict in Joegoslavië een lange en gecompliceerde (voor)geschiedenis heeft, ligt in deze scriptie de nadruk op het internationale optreden en de belangrijkste bemiddelingspogingen. Voor deze scriptie zijn vooral het optreden en beleid van de EG en Europese lidstaten, en de NAVO en de VS van belang, en wat voor invloed dit had op de trans-Atlantische relatie.¹⁹

Zoals Norberth Both benoemt kreeg de crisis in Joegoslavië aanvankelijk weinig internationale aandacht door andere internationale gebeurtenissen, zoals de Golfcrisis en de situatie in de voormalige Sovjet-Unie. In 1990 waren in de republieken van Joegoslavië nationalistische politici aan de macht gekomen. Nadat onderhandelingen tussen de republieken waren gefaald en het conflict een gewelddadiger karakter kreeg in het begin van 1991, kreeg het conflict meer aandacht. Volgens Both zagen de EG-lidstaten de crisis tot mei 1991 als een secundair probleem, omdat het conflict ondergeschikt was aan de onderhandelingen over de toekomstige EU en het GBVB, die tegelijkertijd plaatsvonden.²⁰ Ana Juncos benoemt dan ook

¹⁹ Deze voorgeschiedenis wordt bijvoorbeeld benoemd in: Ton Zwaan, *Genocide en de crisis in Joegoslavië 1985-2005* (Amsterdam 2005), 122-137; Nation, *War in the Balkans*.

²⁰ Norbeth Both, *From Indifference to Entrapment*, 69-71, 89; Van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten*, 196-200.

het belang van de crisis, omdat het optreden van de EG in de Joegoslavië-crisis werd gezien als een ‘testcase’ voor het GBVB.²¹

Europese politieke leiders en beleidsmakers hadden hoge verwachtingen van het GBVB.²² De Luxemburgse minister van BuZa Jacques Poos sprak bijvoorbeeld over ‘het uur van Europa’: *‘This is the hour of Europe - not the hour of the Americans... If one problem can be solved by the Europeans, it is the Yugoslav problem. This is a European country and it is not up to the Americans. It is not up to anyone else’*. Dit optimisme was volgens Josip Glaurdic ingegeven door het eind van de Koude Oorlog, en optimisme over de toekomst van de Europese integratie. Poos benoemde ook het idee dat Europa een sterkere rol zou moeten spelen op buitenland- en veiligheidsgebied, onafhankelijker van de VS. Dit was een visie die door veel Europese leiders werd gedeeld.²³

Ook de Amerikaanse regering zag de crisis als een Europees probleem. Dit wordt onder meer toegeschreven aan een isolationistische tendens na het eind van de Koude Oorlog. Onder andere door deze Amerikaanse terughoudendheid speelde de NAVO in de vroege fase van het conflict geen belangrijke rol. Bovendien was de NAVO tijdens de Koude Oorlog vooral gericht geweest op de collectieve verdediging, en niet het ingrijpen buiten het grondgebied van de lidstaten.²⁴ Door zowel deze terughoudendheid als het optimisme bij Europese leiders, speelden de EG en de EG-lidstaten een leidende rol in de bemiddelingspoging in deze fase. Zoals wordt benoemd in de literatuur, beschikte de EG echter niet over de instrumenten of bevoegdheden om een belangrijke rol te kunnen spelen in een dergelijk conflict. In het Joegoslavië-conflict werkten de lidstaten samen in EPS-verband.²⁵

Omdat de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht gelijktijdig werden gevoerd, was het tonen van consensus over het beleid inzake Joegoslavië een doel op zich. De EG-beleidslijn was dat de eenheid van Joegoslavië behouden moest blijven.²⁶ Verschillende republieken hadden zich echter in 1991 onafhankelijk verklaard. De eerste belangrijke bemiddelingspoging van de EG in juni 1991 leidde tot het Verdrag van Brioni, dat werd geschonden. Tussen juli en december werden de overeenkomsten tot een staakt-het-vuren, die middels EG-bemiddeling tot stand waren gekomen, herhaaldelijk gebroken. Ook de volgende

²¹ Ana E. Juncos, *EU foreign and security policy*, 1,4.

²² *Ibidem*, 64.

²³ Geciteerd uit: Glaurdic, *The Hour of Europe*, 1; NIOD, *Srebrenica*, 195-196.

²⁴ NIOD, *Srebrenica*, 196-199, 1090-1092; Mulchinock, *NATO and the Western Balkans*, 24-25, 34.

²⁵ NIOD, *Srebrenica*, 204-205; Smith, ‘Conflict in the Balkans and the Possibility of a European Union Common Foreign and Security Policy’, *International Relations* 13:2 (1996) 1-21, aldaar 2, 7. Zie voor dit gebrek aan bevoegdheden ook: NIOD, *Srebrenica*, 476, 1090.

²⁶ NIOD, *Srebrenica*, 157, 198, 205, 233.

bemiddelingspoging, de Joegoslavië-conferentie in Den Haag onder leiding van Lord Carrington gedurende september tot en met december 1991, mislukte.²⁷

Ondanks het streven naar consensus, waren de EG-lidstaten in 1991 verdeeld geweest, en vanaf het begin van het conflict hadden de grote EG-landen hun eigen beleid gevoerd. Deze verdeeldheid betrof voornamelijk het vraagstuk van de erkenning van de republieken. Een deel van de lidstaten, en met name Duitsland, was voorstander van de erkenning van de republieken Kroatië en Slovenië, wat inging tegen de EG-beleidslijn. Andere lidstaten waren daarentegen voorstander van het behouden van de Joegoslavische eenheid. Ook de Nederlandse regering en het merendeel van het parlement waren voorstander van deze beleidslijn. Duitsland erkende Slovenië en Kroatië in december 1991, waarna ze door de andere lidstaten in 1992 werden erkend. Dit vraagstuk had de cohesie onder de lidstaten aangetast.²⁸ Bovendien hadden de toename van geweld en de verdeeldheid tot toenemende frustratie geleid in de lidstaten over het onvermogen van de EG. Het gebrek aan resultaat leidde tot een belangrijkere rol voor de VN. Zo riep de VN een wapenembargo uit op alle conflictpartijen, en leidde een VN-resolutie tot de uitzending van de VN-vredesmacht UNPROFOR.²⁹

Het conflict in Bosnië dat ontstond na het uitroepen van de onafhankelijkheid luidde een nieuw geweldsniveau in. De volgende bemiddelingspogingen waren vooral op dit specifieke conflict gericht, zoals de vredesconferentie in Londen in augustus 1992. Deze conferentie leidde tot de oprichting van de Internationale Conferentie voor Voormalig Joegoslavië. Ook het Vance-Owen plan kon niet rekenen op genoeg steun van de conflictpartijen of de internationale gemeenschap.³⁰ De leidende rol van de EG was inmiddels uitgespeeld. In de Tweede Kamer was er sprake van onvrede over het optreden van de internationale gemeenschap en de EG inzake Joegoslavië. Met name de verdeeldheid van de EG en het gebrek aan optreden van de NAVO waren belangrijke kritiekpunten.³¹

Vanaf de escalatie van het conflict in Bosnië waren de VS en de NAVO meer betrokken bij het conflict. Een nieuw strategisch concept had het mogelijk gemaakt dat de NAVO ook buiten het verdragsgebied kon optreden. Vanaf het begin van deze toegenomen betrokkenheid was er sprake geweest van verdeeldheid tussen de VS en Europa over de aanpak van het conflict.³² Zo

²⁷ Nation, *War in the Balkans*, 121-125; NIOD, *Srebrenica*, 233-234 (Verdrag van Brioni), 378-381 (Joegoslavië-conferentie).

²⁸ NIOD, *Srebrenica*, 205, 209-214, 233, 244, 464-468, 471; Trevor C. Salmon, 'Testing times for European political cooperation: the Gulf and Yugoslavia, 1990-1992', *International Affairs* 68:2 (1992) 233-253, aldaar 252-253; Nation, *War in the Balkans*, 122-123.

²⁹ Nation, *War in the Balkans*, 122-125.

³⁰ Ibidem, 174-176.

³¹ NIOD, *Srebrenica*, 715-718.

³² NIOD, *Srebrenica*, 563, 566.

stond de regering van de VS, met vanaf het begin van 1993 Clinton als president, terughoudend tegenover het Vance-Owen plan.³³ De verdeeldheid zou gedurende het conflict toenemen. Vooral het Amerikaanse beleidsvoorstel van ‘lift-and-strike’ leidde tot verdeeldheid. In 1993 had de regering van de VS opgeroepen om het VN-wapenembargo gedeeltelijk op te heffen en luchtaanvallen uit te voeren. Dit voorstel werd door de Europese regeringen fel bekritiseerd. Volgens de auteurs van het NIOD-rapport had dit geleid tot een ‘ongekende verwijdering’ tussen de VS en Europa. Ook andere auteurs benoemen de grote mate van verdeeldheid die voortkwam uit dit vraagstuk, met termen zoals ‘trans-Atlantische frictie’, ‘transatlantic crash’ of ‘trans-Atlantische crisis’.³⁴

De actievere opstelling van de VS en de NAVO zou vanaf 1994 verder toenemen.³⁵ De verdeeldheid tussen de NAVO-bondgenoten over Bosnië nam echter in de loop van 1994 toe, met name over militaire interventie. De Europese landen die in tegenstelling tot de VS troepen leverden aan UNPROFOR, wilden niet ten gunste van een van de conflictpartijen interveniëren. De regering van de VS daarentegen pleitte voor een harder ingrijpen, zoals door het gebruik van luchtacties. Ook de frictie over het wapenembargo zou herhaaldelijk terugkeren.³⁶ De Amerikaanse regering bleef aan het eind van 1994 aandringen op de gedeeltelijke opheffing van het embargo. Bovendien was in Europa de vrees nog groter geworden dat de VS hierin zouden doorzetten, door de verkiezingswinst van de Republikeinen, die hier voorstander van waren. De auteurs van het NIOD-rapport noemen dat ‘er een duidelijke deuk was geslagen in de betrekkingen tussen de EU en de VS’ en benoemen herhaaldelijk een ‘ernstige crisis in de NAVO’. Ook Mulchinock benoemt eind 1994 als de climax in de trans-Atlantische verdeeldheid.³⁷

Deze hoge mate van verdeeldheid zou tot en met mei 1995 blijven bestaan. Vanaf toen ontstond meer consensus onder de NAVO-bondgenoten over militair ingrijpen. Vooral de gebeurtenissen in Srebrenica en een Servische mortieraanval op Sarajevo in augustus leidden tot meer assertiviteit van de NAVO en de VS. Zo voerde de NAVO in augustus en september bombardementen uit op Servische doelwitten in operatie ‘Deliberate Force’. Het leiderschap van de VS was een belangrijke oorzaak van dit assertievere optreden van de NAVO. Deze

³³ Ibidem, 850-851, 877.

³⁴ Ibidem, 851, 961-965, 1005; Nation, *War in the Balkans*, 175; Sten Rynning, *NATO Renewed*, 47; Charles A. Kupchan, ‘Atlantic Orders: The Fundamentals of Change’, in: Geir Lundestad (red.), *Just Another Major Crisis? The United States and Europe since 2000* (Oxford 2008) 34-57, aldaar 42-43.

³⁵ NIOD, *Srebrenica*, 1146-1148, 1658.

³⁶ NIOD, *Srebrenica*, 1649-1651, 1839; Nation, *War in the Balkans*, 186-187; Mulchinock, *NATO and the Western Balkans*, 64-67.

³⁷ Ibidem, 1670-1671, 1695; Niall Mulchinock, *NATO and the Western Balkans. From Neutral Spectator to Proactive Peacemaker* (Londen 2017), 45-46.

militaire acties gingen gepaard met een diplomatiek initiatief onder leiding van de VS vanaf augustus. Dit leidde ertoe dat de Bosnische Serven weer aan de onderhandelingstafel plaats namen. In november 1995 werden de Akkoorden van Dayton gesloten, waarna in december de vrede werd ondertekend. Het leiderschap van de VS, en de assertievere rol van de NAVO waren de belangrijkste oorzaken in het proces dat leidde tot de Dayton-akkoorden.³⁸

Ondanks het idee dat de Joegoslavië-crisis een ‘Europees probleem’ was, bleek de EG herhaaldelijk niet bij machte om een eind te maken aan het geweld in deze ‘testcase’ voor het GBVB. Dit was het geval vanwege de verdeeldheid tussen de verschillende EG-lidstaten, en het gebrek aan bevoegdheden van de EG.³⁹ Uiteindelijk speelden de NAVO en de VS een beslissende rol in het beëindigen van het conflict. Het NAVO-bondgenootschap had hiermee aangetoond dat het nog steeds een belangrijke rol kon vervullen op het gebied van Europese veiligheid middels optreden buiten het verdragsgebied. Tussen de Europese en Amerikaanse bondgenoten was echter herhaaldelijk sprake geweest van ‘trans-Atlantische verdeeldheid’. Volgens Chollet kwam er met het eind aan het conflict een eind aan een van de moeilijkste periodes uit de geschiedenis van de trans-Atlantische betrekkingen.⁴⁰

Hoofdstuk twee: De Joegoslavië-crisis en het debat over het GBVB in Het Nederlandse parlement

Zoals genoemd viel de Joegoslavië-crisis samen met de onderhandelingen over het Verdrag van Maastricht in 1991, dat in 1993 in werking zou treden. Met het GBVB zou de Europese integratie voor het eerst een buitenlands- en veiligheidscomponent krijgen op verdragsbasis. Het optreden van de EG in de Joegoslavië-crisis had volgens Ana Juncos als ‘testcase’ een belangrijke invloed op deze onderhandelingen. Ook Josip Glaurdic benadrukt dat de Joegoslavië-crisis van invloed was op de perceptie van het te vormen GBVB.⁴¹ Zoals zal blijken beïnvloedde het EG-optreden ook de perceptie van parlementariërs op de integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid en het GBVB.

In dit hoofdstuk wordt de volgende vraag beantwoord: hoe beïnvloedde de Joegoslavië-crisis en het optreden van de EG en de EG-lidstaten het parlementair debat over de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid en het GBVB? Hierbij wordt met name aandacht besteed

³⁸ Nation, *War in the Balkans*, 182-193; Mulchinock, *NATO and the Western Balkans*, 73-85; NIOD, *Srebrenica*, 3112-3115. Voor een overzicht van de onderhandelingen die leiden tot deze akkoorden, zie: Chollet, *The Road to the Dayton Accords*, 194-205.

³⁹ Nation, *War in the Balkans*, 127.

⁴⁰ Chollet, *Road to the Dayton Accords*, 200-202.

⁴¹ Ana E. Juncos, *EU foreign and security policy in Bosnia*, 1, 4; Glaurdic, *The Hour of Europe*, 3.

aan hoe vertegenwoordigers van verschillende partijen het optreden van de EG en EG-lidstaten als een argument inzetten voor standpunten over de Europese integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid, en welke conclusies zij aan het optreden verbonden.

Eerst volgt een overzicht van de ontwikkeling van de standpunten van partijen over het veiligheidsbeleid en de Europese integratie in de periode 1950-1990. Hierna volgt een overzicht van de standpunten van de partijen na het eind van de Koude Oorlog omtrent het GBVB. Zoals benoemd waren de Europeanisten voorstander van een belangrijkere rol van Europa op veiligheidsgebied en de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid. De Atlantici daarentegen betoogden voor het behoud van de NAVO als de belangrijkste organisatie op veiligheidsgebied, en benadrukten het belang van de trans-Atlantische relatie. Vaak haalden zij het ‘Atlantische argument’ aan: een Europees veiligheidsbeleid zou ten koste gaan van het belang van de NAVO of de trans-Atlantische relatie, die zij als fundament zagen van de Europese veiligheid.⁴²

Standpunten veiligheidsbeleid en Europese integratie, 1950-1990

Volgens verschillende auteurs was er tijdens de Koude Oorlog sprake van een hoge mate van consensus in het parlement over de Europese integratie. De grootste partijen en regeringspartijen waren in de periode 1950-1990 over het algemeen uitgesproken voorstander van de Europese integratie. Ze waren bovendien voorstander van de supranationale integratie en communautaire besluitvorming. Dit wil zeggen dat ze voorstander waren van het overhevelen van nationale soevereiniteit over bepaalde beleidsgebieden naar de voorlopers van de EU.⁴³ Alleen de partijen aan de marge, zoals twee voorgangers van GroenLinks, de CPN (Communistische Partij van Nederland) en PPR (Politieke Partij Radikalen), en de zogenaamde klein-christelijke partijen, SGP, RPF en GPV waren kritischer ten aanzien van de Europese integratie of verwierpen deze.⁴⁴ Tot in de jaren zeventig, was een belangrijk voorbehoud bij de consensus over de Europese integratie dat deze niet af mocht doen aan de trans-Atlantische relatie en het belang van de NAVO.⁴⁵

⁴² Schoneveld, *Tussen Atlantica en Europa*, 48.

⁴³ Harryvan en van der Harst, ‘Inleiding’, in: Idem, *Verloren Consensus* 9-21, aldaar 9, 12-16; Voerman, ‘De Nederlandse politieke partijen’, 44-45.

⁴⁴ Zie voor de posities van deze partijen ten aanzien van de Europese integratie: Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, ‘1945-1957: Europa als oplossing’, in: Harryvan en van der Harst, *Verloren Consensus* 23-60, aldaar 38-39; Jan Willem Brouwer en Johan van Merriënboer, ‘1958-1972: Voet geven aan Europa’, in: Harryvan en van der Harst, *Verloren Consensus* 61-101, aldaar 78-79, ; Vollaard en Voerman, ‘Nederlandse partijen over Europese integratie’, 5; Voerman, ‘De Nederlandse politieke partijen’, 49-50.

⁴⁵ Brouwer en Johan van Merriënboer, ‘1958-1972: Voet geven aan Europa’, in: Harryvan en van der Harst, *Verloren Consensus* 61-101, aldaar 62, 73, 78; Vollaard en Voerman, ‘Nederlandse partijen’, 4.

In de jaren zeventig en tachtig gingen enkele partijen zich echter ook steeds meer uitspreken voor de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid. In de jaren zeventig waren vooral de VVD, D66 en de drie confessionele voorlopers van het CDA (KVP, ARP, CHU) voorstander van de integratie van buitenlandsbeleid, en VVD en D66 tevens voorstander van de integratie van veiligheidsbeleid. Aan het begin van de jaren tachtig zouden ook het CDA en PvdA zich uitspreken voor het bespreken van veiligheidsvraagstukken in EPS-verband. In het begin van de jaren tachtig waren de grootste partijen dus voorstander van het bespreken van veiligheidsvraagstukken binnen de EPS. Het eerder genoemde voorbehoud dat dit de Atlantische cohesie binnen de NAVO niet aan zou mogen tasten bleef echter gehandhaafd bij de meeste partijen.⁴⁶

Voor de periode 1950-1990 geldt kortom dat de grootste partijen voorstander waren van de Europese integratie en de verdieping daarvan. Ook bestond er consensus over het veiligheidsbeleid en het belang van de NAVO en trans-Atlantische relatie. Hoewel in het parlement consensus bestond over het idee dat de integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid niet de NAVO of de trans-Atlantische relatie mocht schaden, waren de meeste partijen vanaf de jaren tachtig ook voorstander geworden van de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid.

Standpunten veiligheidsbeleid en Europese integratie na de Koude Oorlog

Aan het begin van de jaren negentig veranderden de standpunten van enkele partijen ten aanzien van Europese integratie en het buitenlands- en veiligheidsbeleid. Internationale ontwikkelingen, zoals het eind van de Koude Oorlog en de Sovjet-Unie hebben hierin een belangrijke rol gespeeld. De standpunten van de verschillende partijen over de Europese veiligheid vlak na de Koude Oorlog, en de tegenstelling tussen Atlantici en Europeanisten, zullen hier worden besproken aan de hand van de literatuur, en het debat over de Europese Veiligheid in 1991 in de Tweede Kamer.

Aan het begin van de jaren negentig waren D66, de PvdA, en het CDA de meest pro-Europese partijen, en voorstander van de Europese integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid op communautair niveau. Volgens Harryvan en van der Harst stond voor D66 en PvdA in de jaren negentig de dominantie van het NAVO-bondgenootschap niet langer centraal. D66 was altijd al uitgesproken voorstander geweest van een Europees buitenland- en veiligheidsbeleid. Zij

⁴⁶ Hilde Reiding, '1973-1986: De teleurstellende Europese werkelijkheid', in: Harryvan en van der Harst, *Verloren Consensus* 103-142, aldaar 112, 137-138, 141.

benoemen tevens dat voor de PvdA en het CDA vooral door het eind van de Koude Oorlog de trans-Atlantische verhoudingen op het gebied van buitenlands- en veiligheidsbeleid geen ‘prioriteit’ meer hadden. Hierdoor was ‘Europeanisering’ van het veiligheidsbeleid bespreekbaar geworden.⁴⁷

Vertegenwoordigers van met name PvdA en D66 benadrukten dat door het eind van de Koude Oorlog de verhouding tussen Europa en de VS veranderd was, waardoor een gemeenschappelijk Europees veiligheidsbeleid noodzakelijker was geworden. Zo noemde D66 woordvoerder buitenlandse zaken Eisma dat de NAVO op de achtergrond zou moeten fungeren en dat Europa een ‘zelfstandige rol’ moest gaan spelen. Europa moest kortom zijn zelfstandigheid vergroten.⁴⁸ Wordvoerder buitenlandse zaken voor de PvdA van Traa benoemde dat de relatie met de VS radicaal zou veranderen door de veranderde internationale omstandigheden. Europa moest zelf in staat zijn om een eigen veiligheidsbeleid te voeren, onafhankelijk van de VS, omdat Europa niet afhankelijk kon blijven van de VS.⁴⁹

Ook het CDA behoorde tot de pro-Europese partijen. Desondanks benadrukten vertegenwoordigers van het CDA ook het belang van de trans-Atlantische relatie op veiligheidsgebied. Zo noemde De Hoop Scheffer dat de EU niet compleet zou zijn zonder de integratie van veiligheid en defensie. Tevens benoemde hij echter de NAVO als onvervangbare institutie. De CDA-fractie wilde geen ‘risico lopen wanneer dat risico’s zou inhouden voor de trans-Atlantische band en de essentiële veiligheidsrelatie met de VS’.⁵⁰

De VVD was vanaf het begin van de jaren negentig aanzienlijk euro-sceptischer in vergelijking tot de voorafgaande periode, ook wat betreft de integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid. Deze houding ten aanzien van de Europese integratie werd voornamelijk geformuleerd door partijleider Bolkestein.⁵¹ Deze ‘draai’ is opmerkelijk, aangezien de VVD in de jaren tachtig voorstander was van de supranationale integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid.⁵² Van de drie grote partijen (VVD, CDA, PvdA) was de VVD het meest Atlantisch georiënteerd. Atlanticisme wordt dan ook genoemd als een ‘constante’ in het

⁴⁷ Harryvan en van der Harst, ‘1986-1993’, 156-157, 174; Vollaard en Voerman, ‘De Europese opstelling’, 131, 163-164.

⁴⁸ *Handelingen Tweede Kamer* (Hierna: ‘HTK’) 1990-1991, 4782.

⁴⁹ *Ibidem*, 4784.

⁵⁰ *Ibidem*, 4791-4792.

⁵¹ Harryvan en van der Harst, ‘1986-1993’, 164-165, 174; Gerry van der List, *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995), 413-416; Vollaard en Voerman, ‘Nederlandse partijen over Europese integratie’, 6; Vollaard en Voerman, ‘De Europese opstelling’, 155-156.

⁵² Van der List, *De macht van het idee*, 218; Reiding, ‘1973-1986’, 112.

buitenlandsbeleid van de VVD.⁵³ Deze Atlantische oriëntatie droeg bovendien bij aan een negatieve beoordeling van het GBVB.⁵⁴ Volgens woordvoerder buitenlandse zaken Weisglas diende de NAVO het belangrijkste kader in het veiligheidsbeleid te blijven, omdat hierin de samenwerking met de VS besloten lag en deze de enige waarborg bleef voor Europese veiligheid. Hoewel een meer gemeenschappelijk buitenlands beleid gewenst was, diende veiligheids- en defensiebeleid aan de NAVO voorbehouden te blijven.⁵⁵

De kleine christelijke partijen GPV, SGP en RPF behoorden zoals genoemd tot de meest eurosceptische partijen, en waren Atlantisch georiënteerd.⁵⁶ Zo waren ze kritisch geweest ten aanzien van de EPS en spraken ze zich uit tegen beleidsvoorstellen die het primaat van de NAVO konden aantasten. Ook ten aanzien van het GBVB waren deze partijen kritisch.⁵⁷ Zo stelde GPV-woordvoerder van Middelkoop dat een Europees veiligheidsbeleid de Atlantische cohesie zou verminderen. Van Dis (SGP) vond het positief dat de NAVO de hoeksteen bleef van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Leerling (RPF) zag de VS als ‘onontbeerlijk’ voor de Europese veiligheid. De EG diende geen bevoegdheden te krijgen op veiligheidsgebied, omdat dit de trans-Atlantische samenwerking zou schaden. Het primaat van het veiligheidsbeleid diende bij de NAVO te blijven.⁵⁸

Twee van de vier partijen die tot GroenLinks zouden fuseren, de PSP en CPN, waren eveneens kritisch ten aanzien van Europese integratie, terwijl de PPR positiever stond tegenover de integratie en een EG-buitenlandsbeleid.⁵⁹ Ook GroenLinks stelde zich in het begin van de jaren negentig euro-kritisch op. GroenLinks en de voorlopers hiervan waren bovendien kritisch op de Atlantische oriëntatie van het Nederlandse veiligheidsbeleid. Zo was het volgens buitenlandse zaken woordvoerder Sipkes een ‘triest resultaat’ dat de NAVO het primaat bleef houden in het regeringsbeleid.⁶⁰ GroenLinks zou in de jaren negentig een meer positieve kijk ontwikkelen op de Europese integratie, en de integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid.⁶¹

Het Verdrag van Maastricht (1991/1993) werd vooral door de Europeanisten negatief

⁵³ Van der List, *De macht van het idee*, 435-436; Uri Rosenthal, 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends' in: Patrick van Schie en Gerrit Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 53-92, aldaar 79, 90.

⁵⁴ Van der List, *De macht van het idee*, 417.

⁵⁵ *HTK* 1990-1991, 4794-4796.

⁵⁶ Eurosceptis betekent vooral het bekritisieren van de Europese supranationale eenwording. Zie: Harryvan en van der Harst, 'Inleiding', 14.

⁵⁷ Harryvan en van der Harst, '1986-1993', 138, 152-153; Vollaard en Voerman, 'De Europese opstelling', 115-122.

⁵⁸ Van Middelkoop: *HTK* 1990-1991, 4793; Van Dis: *Ibidem*, 4798; Leerling: *Ibidem*, 4787.

⁵⁹ Reiding, '1973-1986', 105; Vollaard en Voerman, 'De Europese opstelling', 138-141.

⁶⁰ *HTK* 1990-1991, 4797.

⁶¹ Vollaard en Voerman, 'Nederlandse partijen over Europese integratie, 5-6; Voerman, 'De Nederlandse politieke partijen', 57-58; Vollaard en Voerman, 'De Europese opstelling', 143.

beoordeeld. Het GBVB zou een intergouvernementele pijler worden van de EU, waarin besluiten door alle lidstaten moesten worden goedgekeurd, en waarin lidstaten veel soevereiniteit behielden. De belangrijkste toevoeging was de mogelijkheid van ‘gemeenschappelijk optreden’, waarvoor lidstaten met consensus moesten besluiten.⁶² De Europeanisten pleitten juist voor een communautair buitenland- en veiligheidsbeleid, waarin besluiten op basis van een (gekwalificeerde) meerderheid van de lidstaten genomen konden worden. De Atlantici daarentegen waren voorstander van intergouvernementele besluitvorming, op basis van consensus.⁶³

De invloed van de Joegoslavië-crisis

Vooraf vanaf 1992 verbonden vertegenwoordigers van alle partijen de Joegoslavië-crisis nadrukkelijk aan hun opvattingen over de Europese veiligheid en veiligheidsarchitectuur, en hun opvattingen over de Atlantische of Europese oriëntatie van het buitenlands- en veiligheidsbeleid. Hoewel het Verdrag van Maastricht pas in november 1993 in werking zouden treden, verbonden vertegenwoordigers van verschillende partijen voorafgaand hieraan conclusies aan het GBVB, aan de hand van het optreden van de EG en de lidstaten. Parlementariërs zagen de EG duidelijk als een ‘testcase’ voor het functioneren van het GBVB. Bovendien zagen parlementariërs de Joegoslavië-crisis als een ‘Europees probleem’. Geen enkele partij betwistte de aanvankelijke leidende rol van de EG in de crisis. Het optreden van de EG werd echter vooral vanaf 1992 kritisch beoordeeld in het parlement. Vertegenwoordigers van alle partijen laakten de verdeeldheid onder de EG-lidstaten. Zoals zal blijken verbonden Atlantici en Europeanisten echter verschillende conclusies aan het optreden van de EG.

Dat de Europeanisten en Atlantici verschillende conclusies verbonden aan het conflict blijkt duidelijk in het verslag van de Vaste Commissie voor EG-zaken in september 1992, naar aanleiding van de goedkeuring van het Verdrag van Maastricht. In deze periode van het conflict had de EG geen leidende rol meer en was er met name sprake geweest van verdeeldheid over het vraagstuk van de erkenning van de republieken. Hoewel alle fracties kritiek uitten op het optreden van de EG, verbonden met name de Atlantisch-georiënteerde fracties hieraan negatieve conclusies over de integratie van buitenlands- en veiligheidsbeleid en het GBVB.

Zo noemde de VVD-fractie dat het EG-optreden niet overeen kwam met de bedoeling van het GBVB. Uit het Joegoslavië-conflict bleek dat er van gemeenschappelijk en slagvaardig

⁶² Van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten*, 196-201.

⁶³ Harry van en van der Harst, ‘1986-1993’, 159; Zie voor een definitie van intergouvernementalisme: Van Meurs (e.a.), *Europa in alle staten*, 13-14; 42.

optreden geen sprake was. Het Joegoslavië-conflict toonde tevens dat grote landen hun eigen beleid voerden, en hun soevereiniteit niet wilden opgeven. De VVD-fractie was daarom tegen meerderheidsbesluitvorming, omdat grote landen zich ‘hieraan niet zouden willen onderwerpen’.⁶⁴ De SGP-fractie vroeg zich met verwijzing naar de Joegoslavië-crisis en de houding van enkele lidstaten af, of het wel tijd was voor een ‘zwaardere structuur op buitenlands gebied’. De GPV-fractie noemde dat de bepalingen rondom het GBVB niet overeen kwamen met de praktijk van de lidstaten op buitenlands- en veiligheidsgebied, zoals tijdens de Joegoslavië-crisis. De EG was vooral verdeeld geweest ten aanzien van Joegoslavië. Het GBVB zou daarom eerder een ‘bron van frustraties’ blijken dan bijdragen aan gemeenschappelijk optreden. De RPF-fractie wees eveneens op de ‘slechte ervaringen’ met betrekking tot gemeenschappelijk optreden inzake Joegoslavië.⁶⁵

Ook de Europeanisten bekritiseerden het optreden van de EG, maar verbonden andere conclusies hieraan. Zo noemde de leden van de CDA-fractie het optreden van de EG in de Joegoslavië-crisis een voorbeeld van ‘onmacht en onvermogen’, dat duidelijk maakte dat het GBVB versterkt diende te worden. Ook voor de D66 fractie was het EG-optreden teleurstellend. Ook D66 benadrukte dat het GBVB versterkt zou moeten worden. De D66-fractie noemde voorbeelden die zouden kunnen leiden tot een slagvaardiger optreden, zoals andere besluitvormingsprocedures waarbij ook zonder consensus besluiten genomen konden worden. Bij de PvdA-fractie bestond ‘onbehagen’ over het feit dat de EG tijdens de Joegoslavië-crisis over te weinig middelen beschikte.⁶⁶

In feite werden in dit verslag uit 1992 de twee belangrijkste conclusies genoemd voor de Atlantici en de Europeanisten. De Atlantici benadrukten dat het GBVB door de verdeeldheid onder de lidstaten niet zou kunnen functioneren. Hierbij haalden ze nadrukkelijk de Joegoslavië-crisis als voorbeeldargument aan. Hoewel zowel de Atlantici als Europeanisten kritisch waren op het optreden van de EG, waren het met name de Atlantici die de verdeeldheid onder de lidstaten herhaaldelijk benadrukten. De Atlantici verbonden deze kritiek uitdrukkelijk aan het GBVB en de EG. Bovendien toonde de Joegoslavië-crisis volgens hen dat de besluitvorming intergouvernementeel diende te blijven. Hoewel ook de Europeanisten teleurgesteld waren over de onderlinge verdeeldheid, was volgens hen het voornaamste probleem dat de EG blijkens de Joegoslavië-crisis te weinig bevoegdheden had op het gebied

⁶⁴ HTK 1992-1993, *Vaste Commissies voor EG-Zaken en voor financiën*, ‘Voorlopig verslag vastgesteld 10 september 22647 (R1437) nr.11, 15’, 157.

⁶⁵ SGP-fractie: Ibidem, 162; GPV-fractie: Ibidem, 164; RPF-fractie: Ibidem

⁶⁶ CDA-fractie: Ibidem, 153; D66: Ibidem, 158-159; PvdA: Ibidem, 5.

van buitenlands- en veiligheidsbeleid. De Europeanisten pleitten daarom voor een versterking van het GBVB.

De Atlantici en Europeanisten zouden deze conclusies gedurende en na afloop van het conflict herhalen. Deze tegenstelling tussen Atlantici en Europeanisten kwam bijvoorbeeld in het debat over het Verdrag van Maastricht in 1993 duidelijk ter sprake. Zo herhaalde VVD-leider Bolkestein dat de EG door een gebrek aan gemeenschappelijke wil en belangen, niet in staat geweest om tot een gemeenschappelijk beleid te komen en de oorlog te stoppen of te voorkomen. Volgens Europa-woordvoerder Van der Linden (CDA) zou uit de conclusie van Bolkestein dat de EG het ‘had laten afweten’, juist moeten volgen dat de bevoegdheden van de EG dienden toe te nemen. De EG had immers geen enkele bevoegdheid om op te treden tijdens de Joegoslavië-crisis. Van der Linden vond het tegenstrijdig dat de VVD de EG verweet te hebben gefaald, terwijl de VVD niet bereid was om de EG van meer instrumenten en bevoegdheden te voorzien.⁶⁷

Vertegenwoordigers van de Atlantisch-georiënteerde en euro-kritische partijen zouden blijven herhalen dat er door de verdeeldheid onder de lidstaten geen sprake was geweest, en geen sprake kon zijn van gemeenschappelijk beleid. Ook bij toekomstige crises zouden verdeeldheid en uiteenlopende belangen dit verhinderen. Zo noemde Weisglas bij het debat over de begroting van BuZa in 1992 dat er geen sprake was geweest van gemeenschappelijk beleid, omdat de grote landen hun eigen beleid volgden, wat ze in toekomstige crises ook zouden doen. De Nederlandse regering moest daarom niet streven naar meerderheidsbesluitvorming op het gebied van buitenlands- en veiligheidsbeleid, omdat het de ‘slagvaardigheid’ niet zou vergroten.⁶⁸ Leerling (RPF) was dezelfde mening toegedaan. De drie grote EG-landen waren ten aanzien van Joegoslavië ‘op de solotoer gegaan’. In de toekomst zou dit niet anders zijn. Volgens van Dis (SGP) diende eerst sprake te zijn van gelijke belangen en doelstellingen, voordat dit zou worden vertaald naar instituties. Uit de Joegoslavië-crisis bleek echter dat hier nog geen sprake van was. Deze bevinding zou niet moeten leiden tot versterkte samenwerking, omdat de integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid en het uitbreiden van bevoegdheden van de EG door deze verdeeldheid een bron van ‘interne spanningen’ zou worden.⁶⁹

Ook GroenLinks liet zich in de periode 1991-1992 kritisch uit over de EG. Zo noemde Tweede Kamerlid Brouwer in 1992 dat de Joegoslavië-crisis had aangetoond dat een

⁶⁷ *HTK* 1993-1994, 954-955.

⁶⁸ *HTK* 1992-1993, 1163.

⁶⁹ Leerling: *Ibidem*, 1180; Van Dis: *Ibidem*, 1200.

gemeenschappelijk buitenlands- en veiligheidsbeleid ‘toekomstmuziek’ was. Lidstaten kozen voor hun eigen benaderingen. Ook toekomstige crises zouden leiden tot verdeeldheid en spanningen. Eerste Kamerlid De Boer verbond hieraan duidelijk conclusies. Waarom zou de EG meer bevoegdheden qua buitenlandsbeleid moeten krijgen, als de EG ten aanzien van Joegoslavië niet kon komen tot een gemeenschappelijk beleid? Hij dacht dan ook niet dat het GBVB zou bijdragen aan de Europese veiligheid.⁷⁰

Uit het voorgaande blijkt dat de Atlantische partijen en GroenLinks de Joegoslavië-crisis nadrukkelijk verbonden aan hun negatieve oordeel over het GBVB. Ze zagen de Joegoslavië-crisis als een voorbode voor het optreden in het kader van het GBVB in toekomstige crises. Ondanks de benoemde teleurstelling bij de Europeanisten over het EG-optreden benoemden de Europeanisten daarentegen dat men het GBVB niet mocht afrekenen op basis van de Joegoslavië-crisis. Het ontbrak de EG immers aan bevoegdheden en instrumenten.

Van der Linden (CDA) benadrukte dit nogmaals in het debat over het Verdrag van Maastricht in oktober 1993. De Joegoslavië-crisis had ten onrechte het imago van de EG aangetast: het ‘falen’ was vooral de lidstaten aan te rekenen. In 1991 had hij bij het debat over de begroting van Buitenlandse Zaken ook al benoemd dat de EG, gezien hoe ver de integratie gevorderd was, naar vermogen had gehandeld.⁷¹ Van den Bos (D66) noemde in het debat over de begroting van BuZa in 1994 dat hij de kritiek op het GBVB begreep. Toch moest men niet vergeten wat er wel was bereikt in GBVB-verband, en dat het GBVB pas eind 1993 in werking was getreden. Bovendien was Joegoslavië een erg zware testcase. In deze bron uitte hij ook kritiek op de intergouvernementele samenwerking op het gebied van buitenlands- en veiligheidsbeleid, en deed hij voorstellen om ook zonder consensus of op basis van een gekwalificeerde meerderheid tot gemeenschappelijk veiligheidsbeleid te komen.⁷²

In het verslag van een algemeen overleg ten aanzien van het gemeenschappelijk Europees buitenlands- veiligheids- en defensiebeleid uit augustus 1995 benadrukten de Europeanisten nogmaals de noodzaak van versterking van het GBVB. Volgens Van den Bos moest een wijziging in het Verdrag van Maastricht leiden tot betere samenwerking binnen het GBVB, dat nauwelijks succesvol was geweest. Besluitvorming op basis van consensus werkte immers ‘verlamdend’, en daarom dienden besluitvormingsprocedures verbeterd te worden. Een ‘consensus-minus-één-constructie’ had de voorkeur. Verhagen (CDA) schreef het teleurstellen van het GBVB toe aan ‘institutionele manco’s’. Ook hij pleitte voor

⁷⁰ Ibidem, 1193; *Handelingen Eerste Kamer* (hierna ‘HEK’) 1992-1993, 370-371.

⁷¹ *HTK* 1993-1994, 958; *HTK* 1991-1992, 1757.

⁷² *HTK* 1992-1993, 1226.

meerderheidsbesluitvorming.⁷³ Ook na afloop van het conflict zouden enkele Europeanisten deze boodschap herhalen. Zo noemde Valk (PvdA) in het debat over de begroting van BuZa in 1997 dat een les uit de Joegoslavië-crisis zou moeten zijn, dat het Europees veiligheidsbeleid versterkt diende te worden, en dat Europa zelfstandiger zou moeten kunnen optreden. Stoffelen (PvdA) noemde bij het debat over de begroting van BuZa in 1997 (EK) dat er in de Joegoslavië-crisis geen sprake was een Europees veiligheidsbeleid. Deze ‘onmacht’ diende verkleind te worden door een versterking van het GBVB en andere besluitvormingsprocedures.⁷⁴

Conclusie hoofdstuk 1

Het optreden van de EG in de Joegoslavië-crisis leidde bij de Atlantici en Europeanisten tot uiteenlopende conclusies over de Europese integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid en het GBVB, ook voorafgaand aan het intreden van het Verdrag van Maastricht. Het optreden van de EG inzake de Joegoslavië-crisis werd ook in het parlement als een ‘testcase’ voor het GBVB gezien. De Atlantici en Europeanisten hadden twee uiteenlopende verklaringen voor het optreden van de EG in de Joegoslavië-crisis, dat Kamerbreed als teleurstellend werd ervaren. Volgens de Atlantici was de verdeeldheid onder de lidstaten het grootste probleem. De Europeanisten daarentegen zagen het gebrek aan instrumenten en bevoegdheden van de EG als het grootste probleem. Ook in de literatuur worden de onderlinge verdeeldheid, of het gebrek aan bevoegdheden en instrumenten als de belangrijkste oorzaken voor het falende optreden van de EG benoemd. De Atlantici en Europeanisten benoemden dus vooral elk één deel van de conclusies uit de literatuur.⁷⁵

De Joegoslavië-crisis was voor de Europeanisten een belangrijke casus, omdat de Europeanisten met verwijzing naar de Joegoslavië-crisis uitdrukkelijk pleitten voor een versterking van het GBVB. Zoals benoemd waren zij voorafgaand aan de Joegoslavië-crisis al voorstander van meerderheidsbesluitvorming. Volgens de Atlantici had de Joegoslavië daarentegen juist aangetoond dat er eerst sprake moest zijn van gemeenschappelijke belangen. De Europese landen waren tijdens de Joegoslavië-crisis te verdeeld geweest om te komen tot een gemeenschappelijk beleid en grote landen voerden hun eigen beleid. Volgens hen zou dit ook in toekomstige crises het geval zijn. Een versterking van het GBVB had daarom geen zin.

⁷³ HTK 1994-1995, Algemene commissie voor Europese zaken, ‘Verslag van een algemeen overleg vastgesteld 3 augustus 1995 24128 nr.3’, 1-3.

⁷⁴ Valk: HTK 1997-1998, 2700; Stoffelen: HEK 1996-1997, 930-933.

⁷⁵ Nation, *War in the Balkans*, 127; Smith, ‘Conflict in the Balkans and the Possibility of a European Union Common Foreign and Security Policy’, *International Relations* 13:2 (1996) 1-21, aldaar 2, 7; NIOD, *Srebrenica*, 476, 1090.

De uiteenlopende belangen verhinderden gemeenschappelijk beleid. De opvattingen over de Joegoslavië-crisis sloten hiermee aan bij hun opvattingen over een intergouvernamenteel GBVB. Zoals zal blijken in hoofdstuk drie, stonden de in dit hoofdstuk benoemde opvattingen over het GBVB ook nadrukkelijk in relatie tot opvattingen over de trans-Atlantische relatie en de NAVO.

Hoofdstuk 3. ‘Wordt het niet eens tijd om de trans-Atlantische navelstreng echt door te snijden en volwassen te worden? De invloed van de Joegoslavië-crisis op het parlementair debat over de trans-Atlantische relatie en de NAVO.’⁷⁶

De Joegoslavië-crisis beïnvloedde zoals benoemd het debat over de rol van de EG op het gebied van Europese veiligheid en het GBVB. De Joegoslavië-crisis en het optreden van de NAVO en EG beïnvloedde tevens het debat over het belang van de trans-Atlantische relatie op veiligheidsgebied en het belang van de NAVO. In dit hoofdstuk zal blijken dat vertegenwoordigers van verschillende partijen aan de hand van de Joegoslavië-crisis uitspraken deden over deze thema’s, die vooral aansloten bij hun bestaande opvattingen, maar dat de crisis ook heeft geleid tot andere opvattingen in vergelijking tot net na het eind van de Koude Oorlog. In dit hoofdstuk staat de volgende vraag centraal: Hoe beïnvloedde de Joegoslavië-crisis het parlementair debat over de trans-Atlantische relatie en de NAVO op het gebied van Europese veiligheid?

Zoals benoemd in het voorgaande hoofdstuk benadrukten vooral de kleine christelijke partijen en de VVD tot en met de jaren negentig het belang van de trans-Atlantische relatie op veiligheidsgebied, en het idee dat de NAVO de belangrijkste veiligheidsorganisatie diende te blijven. Een Europees veiligheidsbeleid zou volgens hen niet af mogen doen aan de relatie met de VS, en het ‘primaat’ van de NAVO. De PvdA, D66 en GroenLinks waren kritischer ten aanzien van de Atlantische oriëntatie van het veiligheidsbeleid. Volgens Harryvan en van der Harst stonden voor het CDA en de PvdA de trans-Atlantische betrekkingen op veiligheidsgebied vanaf het eind van de Koude Oorlog niet meer centraal.⁷⁷ Deze partijen waren van mening dat Europa onafhankelijker van de VS zou moeten kunnen optreden. GroenLinks was met name kritisch op de Atlantische oriëntatie van het Nederlandse beleid en de NAVO.

Zoals genoemd in hoofdstuk een waren de VS en de NAVO in de beginperiode van het conflict nauwelijks actief betrokken bij de Joegoslavië-crisis. De regering van de VS zag het

⁷⁶ Sipkes (GroenLinks) in 1994: *HTK* 1994-1995, 1682.

⁷⁷ Harryvan en van der Harst, ‘1986-1993’, 156-157, 174.

conflict als een Europees probleem. Bovendien was de NAVO nog niet voorbereid op optreden buiten het verdragsgebied. De Joegoslavië-crisis was ook voor de NAVO een belangrijke testcase, om aan te tonen dat deze organisatie nog een belangrijke rol had na de Koude Oorlog.⁷⁸ Naarmate de crisis vorderde zouden de VS en de NAVO echter in toenemende mate een leidende rol krijgen. Een ander belangrijk thema in de literatuur over de Joegoslavië-crisis is de ‘trans-Atlantische verdeeldheid’ die ontstond tussen de NAVO-bondgenoten, voornamelijk tussen de Europese regeringen en de regering van de VS. Deze waren met name ontstaan door verschillende denkwijzen over de aanpak van het conflict. Deze momenten van spanning en onderlinge verdeeldheid ontstonden bijvoorbeeld door het VN-wapenembargo, dat de VS in tegenstelling tot Europese regeringen wilde opzeggen. Toch speelden de VS en de NAVO in 1994 en 1995 in toenemende mate een leidende rol, wat leidde tot de Dayton-akkoorden.

Deze drie thema’s waren ook belangrijk in het parlementair debat. Hieraan verbonden parlementariërs conclusies over de Atlantische oriëntatie van het Nederlandse beleid, en het belang van de NAVO en de VS voor de Europese veiligheid. Zo relateerden parlementariërs de betrokkenheid bij het conflict aan de betrokkenheid van de VS bij de Europese veiligheid in algemene zin. Ze verwezen hierbij bovendien naar andere omstandigheden, zoals het aantreden van President Clinton en de verkiezingsoverwinning van de Republikeinen in 1994. Volgens hen droegen deze zaken eraan bij, dat Europa een minder belangrijke plaats innam in het beleid van de VS in vergelijking tot tijdens de Koude Oorlog. Het idee dat de VS minder interesse toonden in Europa werd Kamerbreed gedeeld. Voor deze thema’s geldt wederom dat de conclusies die de Europeanisten en Atlantici hieraan verbonden verschilden

De invloed van de Joegoslavië-crisis op het debat over het Atlanticisme en de Atlantische oriëntatie

Met name de Europeanisten van PvdA en D66 benoemden vooral in 1993 en 1994 herhaaldelijk dat de VS slechts in geringe mate betrokken waren bij het conflict, en dat de NAVO minder belangrijk leek te zijn geworden. Ook vertegenwoordigers van GroenLinks benadrukten dit. De vertegenwoordigers van deze partijen zagen in de geringe mate van betrokkenheid van de VS en NAVO bij het conflict een bevestiging van trends of ontwikkelingen die ze na het eind van de Koude Oorlog hadden benoemd. Zoals benoemd in hoofdstuk twee, zou volgens deze partijen het belang van de NAVO en de trans-Atlantische relatie afnemen. Deze ontwikkelingen werden als argument gebruikt voor een Europese oriëntatie van het Nederlandse beleid, en een

⁷⁸ Mulchinock, *NATO and the Western Balkans*, 1; Chollet, *The Road to the Dayton Accords*), 200-201.

gemeenschappelijk Europees beleid.

De Europeanisten benoemden de Joegoslavië-crisis als een bevestiging van deze ontwikkelingen en trends. Zo noemde de PvdA-fractie in 1992 de Joegoslavië-crisis als ‘bewijs’ dat de NAVO geen prominente rol meer leek te spelen. Volgens de PvdA-fractie was het debat tussen Atlantici en Europeanisten hierdoor minder relevant geworden. De EG zou ook tot gemeenschappelijke standpunten binnen de NAVO moeten kunnen komen. Van Traa (PvdA) noemde in 1993 in het debat over de begroting van BuZa dat uit de Joegoslavië-crisis was gebleken dat de NAVO nauwelijks een rol speelde en hiertoe nauwelijks in staat was. Ook noemde hij de Amerikaanse bereidheid om op te treden in het conflict ‘bijna gelijk aan nul’. De Amerikaanse boodschap aan Europa was dat Europa het ‘zelf moest uitzoeken’. Dit zou moeten leiden tot een meer onafhankelijk Europees veiligheidsbeleid en een Europese oriëntatie van het Nederlandse beleid⁷⁹ Van den Bos (D66) benoemde in 1995 dat Europa in mindere mate kon rekenen op Amerikaanse betrokkenheid. Zo waren de VS pas in een laat stadium van het Joegoslavië-conflict actief betrokken geraakt. De Atlantische relatie was kortom onzekerder geworden. Zijn fractie verbond hieraan de noodzaak van een meer Europese oriëntatie van het buitenlands- en veiligheidsbeleid.⁸⁰

Vertegenwoordiger van GroenLinks benadrukten uitdrukkelijk een verwijdering van de VS en verminderde relevantie van de NAVO. Zo noemde Sipkes in 1993 dat de NAVO niks had kunnen voorkomen en niks deed aan de situatie in Sarajevo. Het was daarom onbegrijpelijk dat West-Europa ‘krampachtig’ bleef vasthouden aan het NAVO-bondgenootschap, dat ‘de zwakste schakel’ leek te zijn geworden.⁸¹ In 1994 noemde Sipkes dat het Joegoslavië-beleid van de VS aantoonde dat de VS niet meer geïnteresseerd waren in Europa. De boodschap van de Amerikanen was dat Europa ‘zijn zaakjes zelf maar moest uitzoeken’. Europa zou daarom ‘volwassen’ en minder afhankelijk van de VS moeten worden.⁸²

Een ander thema in het parlementair debat was de onenigheid tussen de VS en Europese staten tijdens de Joegoslavië-crisis, voornamelijk in 1994 en 1995. De Europeanisten benadrukten dat de VS en de EG(-lidstaten) niet tot één lijn konden komen. De handelswijze en ideeën ten aanzien van het conflict verschilden. Dit bleek bijvoorbeeld uit het mogelijke opheffen van het VN-wapenembargo door de VS. De Europeanisten verbonden ook aan deze bevindingen de

⁷⁹ PvdA: *HTK 1992-1993, Vaste Commissies voor EG-Zaken en voor financiën, Voorlopig verslag vastgesteld 10 september 22647 (R1437) nr.11, 156*; Van Traa: *HTK 1993-1994, 2194 -2196, 2210-2211*.

⁸⁰ *HTK 1995-1996, Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie, 'Verslag van een nota-overleg vastgesteld 7 december 1995 24337 nr.13', 17-18*.

⁸¹ *HTK 1993-1994, 2211*.

⁸² *HTK 1994-1995, 1654-1655*.

opvatting dat veiligheid meer Europees moest worden aangepakt en de EG een onafhankelijker beleid zou moeten kunnen voeren.

In het debat over de begroting van BuZa in 1992 benoemde van Traa (PvdA) dat de Europese landen binnen de NAVO niet tot ‘zaken konden komen’ met de VS inzake Joegoslavië. Het moest daarom ‘via de Europese lijn’.⁸³ Volgens Hoekema (D66) wierpen de wrijvingen tussen de EU en de VS over de naleving van het wapenembargo een ‘nieuw licht op de discussie over de verhouding tussen de NAVO en de West-Europese Unie’. Hoekema vond het een slechte zaak dat de WEU afhankelijk bleef van de NAVO en Amerika voor militair ingrijpen. Ook Van Traa noemde het wapenembargo. De meningsverschillen die hierdoor waren ontstaan, en de overwinning van de Republikeinen in het Congres, onderstreepten de noodzaak om tot een Europees veiligheidsbeleid te komen. Het Nederlandse buitenlandsbeleid zou gericht moeten zijn op Europa en de EU als basis.⁸⁴

Ook vertegenwoordigers van GroenLinks verbonden aan deze verdeeldheid uitdrukkelijk het oordeel dat Europa zelfstandiger moest opereren op veiligheidsgebied. Zo vroeg Sipkes in het debat over de begroting van BuZa in 1994 of het moment niet gekomen was, om de ‘trans-Atlantische navelstreng’ door te knippen, en dat Europa eigen verantwoordelijkheid zou nemen. Het besluit van de VS om het wapenembargo niet meer te controleren toonde dat dit noodzakelijk was. Europa zou dit ook zelf kunnen doen, en Europa zou in het algemeen een zelfstandige rol kunnen spelen in het conflict. Sipkes pleitte kortom voor een ‘zelfstandig worden’ van Europa.⁸⁵

Ook de Atlantici constateerden een geringe mate van betrokkenheid of afstandelijkheid van de VS. Tevens waren zij bezorgd over het gebrek aan consensus onder de NAVO-bondgenoten. De Atlantici verbonden hieraan echter een andere conclusie. De vertegenwoordigers van de Atlantisch-georiënteerde partijen zagen de verminderde betrokkenheid als een trend die middels een ‘investering’ in de trans-Atlantische relatie gekeerd diende te worden. De VS en de NAVO waren immers van groot belang op het gebied van Europese veiligheid. Dit was wederom gebleken tijdens de Joegoslavië-crisis, waar de EG tekort was geschoten. De Atlantici verbonden de opvattingen ten aanzien van het optreden van de EG uitdrukkelijk aan het belang van de trans-Atlantische relatie.

Zo noemde Weisglas (VVD) in het debat over de begroting van BuZa in 1993 dat de prioriteit van de regering-Clinton bij het binnenland lag, en dat deze het Europese continent niet meer als

⁸³ *HTK* 1992-1993, 1948.

⁸⁴ Hoekema: *HTK* 1994-1995, 1549-1550; Van Traa: *HTK* 1994-1995, 1670-71.

⁸⁵ *HTK* 1994-1995, 1682-1683.

het belangrijkste gebied van de wereld zag. Dit had minder trans-Atlantische samenwerking tot gevolg, wat een ‘gevaarlijke ontwikkeling’ was. Uit de Joegoslavië-crisis was immers gebleken dat Europa qua veiligheidsbeleid niet zonder de VS en de samenwerking binnen de NAVO kon. Europa moest daarom werken aan een verbeterde trans-Atlantische relatie door veiligheidssamenwerking in NAVO-verband.⁸⁶

Ook de christelijke partijen toonden zich bezorgd over de afstandelijkheid, en de onenigheid tussen NAVO-bondgenoten. Zij benadrukten ook het belang van ‘investering’ in de trans-Atlantische relatie. Tijdens het debat over de begroting van BuZa in 1994, ten tijde van verdeeldheid over het wapenembargo, zei De Hoop Scheffer (CDA) de opstelling van de VS te betreuren. Het ‘sein voor de trans-Atlantische relatie’ stond hierdoor op oranje. Hoewel hij het Amerikaanse beleid inzake het wapenembargo ‘niet omarmde’, toonde de Joegoslavië-crisis dat het noodzakelijk was om te investeren in de trans-Atlantische relatie, om het Amerikaanse beleid te proberen te beïnvloeden. Tijdens de Joegoslavië-crisis was immers gebleken dat er geen alternatief bestond buiten de trans-Atlantische relatie, en dat het een illusie was om te denken dat Europa het zonder de Amerikanen zou kunnen. Rouvoet (RPF) noemde dat de ontwikkeling van verwijdering van de VS van Europa gekeerd diende te worden door een ‘investering’. Van den Berg (SGP) noemde de verdeeldheid tussen de NAVO-bondgenoten ‘zeer verontrustend’. Volgens hem moest ‘alles op alles’ gezet worden om de VS betrokken te houden bij Europa, mede omdat Europa er niet in slaagde een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid te voeren.⁸⁷

Met name vanaf 1995, toen de NAVO en VS een doorslaggevende rol speelden, verbonden vertegenwoordigers hieraan conclusies over de Europese veiligheid. Parlementariërs plaatsten de belangrijke rol van de VS en de NAVO in het beëindigen van het conflict nadrukkelijk tegenover het optreden van de EG in het conflict. Vooral de Atlantici benadrukten dat de VS en de NAVO uiteindelijk een beslissende rol hadden gespeeld. Hieruit volgde volgens hen dat het Nederlandse beleid voornamelijk Atlantisch georiënteerd diende te blijven.

Opvallend hierbij is dat met name De Hoop Scheffer (CDA) de nadruk op de trans-Atlantische relatie legde, gezien de Europese oriëntatie van het CDA zoals benoemd in hoofdstuk twee. Volgens Harryvan en van der Harst had voor het CDA aan het eind van de Koude Oorlog de trans-Atlantische relatie geen prioriteit meer.⁸⁸ De Hoop Scheffer benoemde echter juist de

⁸⁶ *HTK* 1993-1994, 2181.

⁸⁷ De Hoop Scheffer: *HTK* 1994-1995, 1654-1655, 1658; Rouvoet: *Ibidem*, 1704; Van Middelkoop: *Ibidem*, 1708; Van den Berg: *Ibidem*, 1705.

⁸⁸ Harryvan en van der Harst, ‘1986-1993’, 156-157, 174.

trans-Atlantische relatie als prioriteit. Zo noemde hij in 1994 Joegoslavië een bewijs van het feit dat er geen alternatief op veiligheidsgebied bestond zonder de trans-Atlantische relatie. Veelvuldig was gebleken dat Europa qua veiligheidsbeleid ‘zijn eigen boontjes niet kon doppen’.⁸⁹ Hij wees in december 1995 op de belangrijke rol van de VS in de eindfase van het conflict. Dit ontkrachtte het idee dat het ‘minder moest’ met de Atlantische oriëntatie van het Nederlandse buitenlandsbeleid.⁹⁰

Buiten het CDA waren het vooral vertegenwoordigers van de VVD en SGP die het belang van de trans-Atlantische oriëntatie benadrukten. Korthals-Altes (VVD) noemde bij de algemene politieke beschouwingen dat de ‘Amerikanen slaagden waar de Europeanen faalden’. Het buitenlandsbeleid diende daarom Atlantisch georiënteerd te blijven, en Nederland diende zich sterk te maken voor nauwe banden met de VS.⁹¹ Van den Berg (SGP), die ook namens de RPF- en GPV-fractie sprak, noemde dat de VS en NAVO ‘er aan te pas moesten’ komen toen het op daden aankwam tijdens de Joegoslavië-crisis. De Europese veiligheidspolitiek diende voorbehouden te blijven aan de NAVO.⁹²

De Atlantici haalden ook enkele jaren na afloop van het conflict herhaaldelijk de Joegoslavië-crisis aan als argument voor de Atlantische oriëntatie. Weisglas noemde in 1998 in het debat over de goedkeuring van het Verdrag van Amsterdam dat de NAVO vanwege de samenwerking met de VS de enige werkbare veiligheidsorganisatie bleef. Een apart Europees veiligheidsbeleid was niet wenselijk, omdat in het conflict in Bosnië was gebleken dat dit een ‘papieren tijger’ was. Uiteindelijk waren de VS en de NAVO nodig gebleken.⁹³ Van den Berg (SGP) noemde eveneens in 1998 dat de Joegoslavië-crisis had aangetoond dat de betrokkenheid van de VS bij Europa nodig bleef. De EU bleek immers geen daadkracht te hebben. De NAVO en de VS waren voor optreden ‘telkens nodig’ geweest. Veiligheidsbeleid diende daarom een taak van de NAVO te blijven. Schuurman (GPV) noemde dat de trans-Atlantische band op veiligheidsgebied gehandhaafd diende te blijven, zoals door de Amerikaanse betrokkenheid bij de Bosnië-crisis was aangetoond.⁹⁴

Ook vertegenwoordigers van de PvdA en D66 benoemden na 1994 uitdrukkelijker het belang van de NAVO en de VS. Dit staat in contrast met de trends die ze na het eind van de Koude Oorlog benoemden, zoals een minder belangrijke rol van de VS en de NAVO. Zo noemde Van

⁸⁹ *HTK* 1994-1995, 1654.

⁹⁰ *HTK* 1995-1996, Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie, ‘Verslag van een nota-overleg vastgesteld 7 december 1995 24337 nr.13’, 17.

⁹¹ *HEK* 1995-1996, 175.

⁹² *HEK* 1995-1996, 1120.

⁹³ Weisglas: *HTK* 1998-1999, 1171-1172.

⁹⁴ Van den Berg: *HEK* 1997-1998, 1244-1245; Schuurman: *HEK* 1997-1998, 1174.

Traa (PvdA) in 1994 dat in Bosnië geen sprake was van een Europees gemeenschappelijk beleid. De Amerikanen bleken van beslissende betekenis.⁹⁵ Schuyer (D66) benoemde in 1995 dat de Amerikaanse diplomatie meer had kunnen bereiken dan de Europese. Het zou nog geruime tijd kunnen duren voordat Europa een gemeenschappelijk veiligheidsbeleid zou kunnen voeren. Daarom was het nodig om de ‘Atlantische component’ te behouden. Van den Bos waarschuwde in december 1995 dan ook voor een te abrupte overgang naar een Europese oriëntatie ten koste van de Atlantische oriëntatie, die van ‘bijzondere betekenis’ bleef.⁹⁶ Hoekema (D66) noemde in het debat over de NAVO-uitbreiding in 1997 dat Joegoslavië symbool stond voor de ‘veranderde’ NAVO, die een essentiële plaats had binnen de veiligheidsarchitectuur. Van Traa noemde de NAVO de belangrijkste veiligheidsorganisatie.⁹⁷

Conclusies hoofdstuk drie

Ook wat de trans-Atlantische relatie en de Atlantische oriëntatie betreft gaf de Joegoslavië-crisis aanleiding tot in essentie twee conclusie, die voornamelijk aansloten bij bestaande opvattingen. De conclusies en argumenten die werden gebruikt waren afhankelijk van de opstelling van de VS en de NAVO in een bepaalde periode in het conflict. De Atlantici vonden dat de Joegoslavië-crisis het belang van de NAVO en VS op veiligheidsgebied toonde, ook omdat Europa niet gemeenschappelijk kon opereren. De constatering van verdeeldheid in het NAVO-bondgenootschap en geringere betrokkenheid van de VS leidden niet tot andere opvattingen over het belang van de VS en de NAVO, maar bevorderde juist het idee dat deze trend gekeerd diende te worden door een investering in de trans-Atlantische relatie. De beslissende rol van de NAVO, en het optreden van de EG toonden aan dat de NAVO de belangrijkste veiligheidsorganisatie diende te blijven.

De pro-Europese partijen zagen het optreden van de NAVO en VS in de Joegoslavië-crisis daarentegen als een onderdeel van de langere trend van de ‘trans-Atlantische breuk’. De VS en de NAVO hanteerden een ander beleid dan de EU, en hadden andere opvattingen over het conflict. Volgens de Europeanisten waren deze breuk en de voorbeelden van verdeeldheid een argument voor een meer zelfstandig Europees veiligheidsbeleid. Toch benadrukten ook zij vooral na afloop van het conflict meer dan de voorgaande jaren het belang van de trans-Atlantische relatie en de NAVO. De beslissende rol van de NAVO en de VS in de eindfase van

⁹⁵ HTK 1994-1995, 1682.

⁹⁶ HTK 1995-1996, Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie, ‘Verslag van een nota-overleg vastgesteld 7 december 1995 24337 nr.13’, 17-18.

⁹⁷ HTK 1996-1997, 4204; van Traa: Ibidem, 4186.

het conflict, leidde bij zowel de Atlantici als Europeanisten tot een (her)bevestiging van het belang van de NAVO en de VS op veiligheidsgebied. Deze ‘bevestiging’ van het belang van de NAVO door de Joegoslavië-crisis wordt ook benoemd in de literatuur.⁹⁸

In vergelijking met hoofdstuk twee vallen vooral de opvattingen van GroenLinks en het CDA op. Zo was GroenLinks kritisch op het GBVB, maar spraken vertegenwoordigers van deze partij zich ook duidelijk uit voor een Europese oriëntatie van het veiligheidsbeleid die ten koste zou moeten gaan van de Atlantische oriëntatie. Dit past ook in de trend van meer steun van GroenLinks voor de Europese integratie.⁹⁹ Met name De Hoop Scheffer pleitte uitdrukkelijk voor een (gedeeltelijke) Atlantische oriëntatie, terwijl in het voorafgaande hoofdstuk bleek dat vertegenwoordigers van het CDA vooral het belang van een Europese oriëntatie benoemden.

Conclusies

Uit het voorgaande is gebleken dat vertegenwoordigers van alle partijen expliciet conclusies verbonden aan het conflict in voormalig Joegoslavië. Zij verbonden deze concrete casus aan de Europese veiligheid en instituties in algemene zin. Parlementariërs zagen de Joegoslavië-crisis als een belangrijke testcase voor zowel het GBVB, als voor de NAVO, in een periode waarin er onzekerheid bestond over de inrichting van de veiligheidsarchitectuur. Enigszins zoals verwacht blijkt dat Atlantici en Europeanisten de casus vooral hebben gebruikt als argument om de bestaande opvattingen over zowel de Europese integratie van buitenland- en veiligheidsbeleid als opvattingen over het belang van de trans-Atlantische relatie en de NAVO te rechtvaardigen. Voor de Atlantici toonde het Joegoslavië-conflict dat de VS en NAVO noodzakelijk bleven op het gebied van veiligheid, ook omdat de EG niet tot een gemeenschappelijk beleid had kunnen komen. Volgens de Europeanisten was de belangrijkste conclusie van de Joegoslavië-crisis dat het GBVB versterkt diende te worden. Europa zou onafhankelijker van de VS moeten kunnen opereren. Vooral aan het eind van het conflict werd deze conclusie echter afgezwakt. De Joegoslavië-crisis had ook voor de Europeanisten het belang van de NAVO en de VS getoond.

In vervolgonderzoek zou gebruikt kunnen worden gemaakt van de interne documenten van partijen. Met de bestudering van deze bronnen zou een beter beeld gekregen kunnen worden

⁹⁸ Bram Boxhoorn, ‘American and Dutch Policies toward the Reorientation of NATO after the Cold War’ in: Hans Krabbendam, Cornelis A. van Minnen, en Giles Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 717-727, aldaar 725-726; Mulchinnock, *NATO and the Western Balkans*, 1; Chollet, *The Road to the Dayton Accords*, 200-201.

⁹⁹ Vollaard en Voerman, ‘Nederlandse partijen over Europese integratie’, 5-6; Voerman, ‘De Nederlandse politieke partijen’, 57-58; Vollaard en Voerman, ‘De Europese opstelling’, 143.

over de invloed van deze casus op de standpunten van de verschillende partijen inzake Europese veiligheid. Ook zou de ontwikkeling van het parlementair debat tussen Europeanisten en Atlantici op de langere termijn, na de Joegoslavië-crisis in kaart kunnen worden gebracht, ook om een beter idee te krijgen van de invloed van de crisis op dit debat. In deze scriptie is bijvoorbeeld gebleken dat ook enkele jaren na afloop van het conflict de Joegoslavië-crisis een rol speelde in het debat. De ‘spanning’ tussen de Atlantici en Europeanisten keerde bovendien terug bij oplevingen van dit debat, bijvoorbeeld bij belangrijke institutionele veranderingen, zoals het Verdrag van Amsterdam in 1997 of Saint Malo in 1998, of conflicten zoals het conflict in Kosovo in 1998.

Literatuur

Baehr, P.R., 'Nederlandse politieke partijen en de buitenlandse politiek' in: R. Koole (red.), *Het belang van politieke partijen* (Groningen 1985) 74-117

Bailes, A. 'NATO's European Pillar: The European Security and Defense Identity', *Defense Analysis* 15:3 (1999) 305-322.

Bohr, R., 'Kampioen van de interventie. Nederland in het Joegoslavische moeras', *Oost-Europa Verkenning* 146 (1996) 17-30.

Boxhoorn, B., 'American and Dutch Policies toward the Reorientation of NATO after the Cold War' in: H. Krabbendam, C.A. Van Minnen, en G. Scott-Smith (red.), *Four centuries of Dutch-American relations 1609-2009* (Amsterdam 2009) 717-727.

Both, N., *From Indifference to Entrapment. The Netherlands and the Yugoslav Crisis, 1990-1995* (Amsterdam 2000).

Brouwer J.W., en J. van Merriënboer, '1945-1957: Europa als oplossing', in: A.G. Harryvan en J. van der Harst (red.), *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 23-60.

Brouwer, J.W., en J. van Merriënboer, '1958-1972: Voet geven aan Europa' in: A.G. Harryvan en J. van der Harst, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 61-101.

Chollet, D., *The Road to the Dayton Accords. A Study of American Statecraft* (New York 2005).

de Beus, J., en J. Mak, *De kwestie Europa. Hoe de EU tot de Nederlandse politiek doordringt* (Amsterdam 2009).

Glaurdic, J., *The Hour of Europe. Western Powers and the Breakup of Yugoslavia* (New Haven

2011).

Gow, J., *Triumph of the Lack of Will. International Diplomacy and the Yugoslav War* (New York 1997).

Harryvan, A.G., en J. van der Harst, 'Inleiding' in: idem, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 9-21.

Harryvan, A.G. en J. van der Harst, '1986-1993: Omslag door de val van de muur en het Verdrag van Maastricht' in: idem, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 145-174.

Harryvan, A.G. en J. van der Harst, 'Succes creëert nieuwe verhoudingen: het Nederlandse regeringsbeleid en de Europese integratie' in: H. Vollaard, J. van der Harst en G. Voerman (red.), *Van aanvallen! Naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie, 1945-2015* (Den Haag 2015) 29-98.

Hellema, D., *Nederland in de wereld. De buitenlandse politiek van Nederland* (6^e druk; Houten 2016).

Hutchings, R., 'Transatlantic Relations since the End of the Cold War: Permanent Alliance or Partnership in Peril' in: K. Larres (red.), *A Companion to Europe Since 1945* (Chicester 2009) 230-248.

Juncos, A.E., *EU foreign and security policy in Bosnia. The politics of coherence and effectiveness* (Manchester 2013).

Kupchan, C.A., 'Atlantic Orders: The Fundamentals of Change', in: G. Lundestad (red.), *Just Another Major Crisis? The United States and Europe since 2000* (Oxford 2008) 34-57.

Lundestad, G., *The United States and Western Europe since 1945. From "Empire" by Invitation to Transatlantic Drift* (New York 2003).

Lundestad, G., 'Introduction' in: idem (red.), *Just Another Major Crisis? The United States and Europe since 2000* (Oxford 2008) 1-16

Mulchinnock, N., *NATO and the Western Balkans. From Neutral Spectator to Proactive Peacemaker* (Londen 2017).

Nation, R.C., *War in the Balkans, 1991-2002* (Carlisle 2003).

Reiding, H., '1973-1986: De teleurstellende Europese werkelijkheid' in: Harryvan en van der Harst, *Verloren consensus. Europa in het Nederlandse parlementair-politieke debat, 1945-2013* (Amsterdam 2013) 103-142.

Rosenthal, U., 'Zwevende kiezers, zwevende partijen. Electorale trends' in: P. van Schie en G. Voerman (red.), *Zestig jaar VVD* (Amsterdam 2008) 53-92.

Rynning, S., *NATO Renewed. The Power and Purpose of Transatlantic Cooperation*

(Basingstoke 2005).

Salmon, T.C., 'Testing times for European political cooperation: the Gulf and Yugoslavia, 1990-1992', *International Affairs* 68:2 (1992) 233-253.

Schoneveld, J.A., *Tussen Atlantica en Europa. Over opkomst en ondergang van de spagaat in de Nederlandse buitenlandse politiek* (Leiden 2000).

Smith, C.J., 'Conflict in the Balkans and the Possibility of a European Union Common Foreign and Security Policy', *International Relations* 13:2 (1996) 1-21.

Srebrenica. Een 'veilig gebied. Reconstructie, achtergronden, gevolgen en analyses van de val van een Safe Area (Amsterdam 2002).

van der List, G., *De macht van het idee. De VVD en het Nederlandse buitenlands beleid 1948-1994* (Leiden 1995).

van Meurs, W., R. de Bruin, C. Hoetink, K. van Leeuwen, C. Reijnen en L. van de Grift, *Europa in alle staten. Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen 2013).

van Staden, A., 'Nederlands veiligheidsbeleid en het Atlantische primaat. Over beknelde ambities en slijtende grondslagen' in: D. Hellema, M. Segers en J. Rood (red.), *Bezinning op het buitenland, het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (Den Haag 2011) 9-30.

Voerman, G., 'De Nederlandse politieke partijen en de Europese integratie' in: K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Nederlanders en Europa. Het referendum over de Europese grondwet* (Amsterdam 2005) 44-63.

Vollaard H., en G. Voerman, 'De Europese opstelling van Nederlandse politieke partijen' in: Vollaard, H., J. van der Harst en G. Voerman (red.), *Van aanvallen! Naar verdedigen? De opstelling van Nederland ten aanzien van Europese integratie, 1945-2015* (Den Haag 2015) 99-182.

Vollaard, H., en G. Voerman, 'Nederlandse partijen over Europese integratie: van eenheidsworst naar splijtzwam?', *Internationale Spectator* 2:71 (2017) 1-16.

Woodward, S.L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington 1995).

Zwaan, T., *Genocide en de crisis in Joegoslavië 1985-2005* (Amsterdam 2005).

Bronnen

Handelingen Tweede Kamer 1990-1991

Handelingen Tweede Kamer 1991-1992

Handelingen Tweede Kamer 1992-1993

Handelingen Tweede Kamer 1993-1994

Handelingen Tweede Kamer 1994-1995

Handelingen Tweede Kamer 1995-1996

Handelingen Tweede Kamer 1997-1998

Handelingen Tweede Kamer 1998-1999

Handelingen Eerste Kamer 1995-1996 Handelingen Eerste Kamer 1996-1997

Handelingen Eerste Kamer 1997-1998

HTK 1992-1993, *Vaste Commissies voor EG-Zaken en voor financiën*, Voorlopig verslag vastgesteld 10 september 22647 (R1437) nr.11.

HTK 1994-1995, Algemene commissie voor Europese zaken, 'Verslag van een algemeen overleg vastgesteld 3 augustus 1995 24128 nr.3'.

HTK 1995-1996, Vaste Commissies voor Buitenlandse Zaken en voor Defensie, 'Verslag van een nota-overleg vastgesteld 7 december 1995 24337 nr.13'.